

Hakim Misri's typology of treatments in medical encyclopedia

Mohammad .Eliea yaqobi ¹

Master of Persian Language and Literature, Language, Literature & Culture Education Complex, Qom,
Qom, Iran

Supervisor: majid Jafari ²

Assistant Professor of Qom Language, Literature & Culture Education Complex, Qom, Qom, Iran.

Abstract

The book "Encyclopedia" was written by Hakim Misri in the fourth century. This encyclopedia is one of the best works that reflects a healthy lifestyle and medical and health orders due to the integration of scientific sources and Islamic orders and ancient customs. This ancient system was written on the topic of traditional medicine and it introduces diseases and medicinal plants, classification of diseases, identifying the characteristics and degrees of heat and coldness of drugs, stating the abstinences, teaching the method of taking drugs, pharmaceuticals, medicinal practices and non-food treatments and ... Paid. The current research aims to investigate the poems of Daneshnameh book by using the descriptive-analytical method and based on library data and to identify and identify the types of treatment methods recommended by Hakim Misri. The findings of the research show that Hakim Misri prescribed many common methods in his era; Leprosy, diarrhoea, snoring, tali and food therapy are among his radiation treatments, and "hoghneh" is one of the methods that Maysari does not have a positive and constructive view on. The amount of prescription of special treatment methods by Hakim Misri, who is indebted to the school of Razi and the age of Abu Ali Sina, shows the important place and deserves attention of those methods and indicates that those methods can still be used today due to their importance. be noticed and used.

Key Words: Encyclopedia, Hakim Misri, traditional medicine, introduction of diseases, treatment methods.

¹ Email:

² Email: mou.ir@6479810430

گونه‌شناسی درمان‌های حکیم میسری در دانشنامه پزشکی

محمد ایلیا یعقوبی^۱

کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، مجتمع آموزش عالی زبان، ادبیات و فرهنگ، قم، ایران

مجید جعفری^۲

استادیار مجتمع آموزش عالی زبان، ادبیات و فرهنگ قم، قم، ایران

چکیده

کتاب «دانشنامه» توسط حکیم میسری در سده چهارم سروده شده است. این دانشنامه با توجه به تلفیق منابع علمی، دستورات اسلامی و آداب و رسوم کهن یکی از بهترین آثار است که منعکس کننده سبک زندگی سالم و فرامین طبی و بهداشتی است. این منظومه کهن در موضوع طب سنتی تألیف شده و به معرفی بیماری‌ها و گیاهان دارویی، تقسیم بندی بیماری‌ها، مشخص نمودن خاصیت و درجه گرمی و سردی داروها، بیان پرهیزها، آموزش روش مصرف دارو، داروسازی، اعمال یدای و درمان‌های غیرخوراکی و ... پرداخته است. پژوهش حاضر درصدد است با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه داده‌های کتابخانه‌ای اشعار کتاب دانشنامه را مورد بررسی قرار دهد و انواع روش‌های درمانی توصیه شده توسط حکیم میسری را شناسایی و مشخص نماید. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که حکیم میسری بسیاری از روش‌های مرسوم در عصر خویش را تجویز نموده است؛ فصد، اسهال، سعو، طلی و غذا درمانی از درمان‌های پرتوصیه وی بوده و «حقنه» جزو روش‌هایی است که میسری نگاه مثبتی و سازنده‌ای به آن ندارد. میزان تجویز روش‌های درمانی خاص توسط حکیم میسری که وامدار مکتب رازی و هم‌عصر ابوعلی سینا می‌باشد نشان از جایگاه مهم و درخور توجه آن روش‌ها دارد و بیانگر این امر است که آن روش‌ها به سبب اهمیتشان می‌توانند امروزه نیز مورد توجه و استفاده قرار گیرند.

کلیدواژه‌ها: دانشنامه، حکیم میسری، طب سنتی، معرفی بیماری‌ها، روش‌های درمان.

¹ Email:

² Email: mou.ir@6479810430

دانشمندان در گذشته علاوه بر تسلط بر فنون مختلف، در شعر و ادبیات هم مهارت داشتند و سعی می نمودند برای آسانی در یادگیری و انتقال آسان مطالب، علوم مختلف را به نظم درآورند که از معروف ترین آن ها می توان به الفیه ابن مالک در نحو و ارجوزه ابن سینا در طب اشاره کرد. ابوعلی سینا در مقدمه ارجوزه خویش که کتابی منظوم در طب است چنین می گوید:

«عادت حکما و فضلاى سلف که در خدمت شاهان و امیران و خلفا و وزیران و قاضیان و فقیهان بوده اند بر این جاری شده است که تصنیفاتی از نظم و نثر و تألیفاتی از صنایع و علوم داشته باشند خاصه شاعرانی که پزشک بودند اینان ارجوزه های بسیاری را بنظم در آوردند.» (ابوعلی سینا، ۱۳۸۰: ۱۱)

سخنوران فراوانی در طول تاریخ طب را به نظم درآورده اند و دانشنامه میسری از این حیث در جایگاه نخستین قرار دارد. اطباء فراوانی همچون بوعلی سینا و میسری شاعر بودند و مطالب طبی را در قالب شعر عرضه نموده اند که به زبان های عربی و فارسی به یادگار مانده است. متأسفانه تعداد قابل ملاحظه ای از کتبی که به این صورت تدوین شده بودند از بین رفته است. (براون، ۱۳۵۷: ۱۲۹)

ادوارد براون می گوید اشعار کتب مزبور، به طور کلی به قدری ساده هستند که خیلی آسان و سریع می توان آن ها را به خاطر سپرد و هر خواننده ای با مطالعه آن ها فوراً یک سری اطلاعات سطحی از بیماری های مختلف کسب می کند، و هرکس می تواند در یکی از آن ها شعری را بیابد که مضمون آن بیش و کم منطبق با حال و احوال خویش باشد. در بخش پایانی این اشعار چند دستور درمانی نیز داده شده است و خواننده می تواند پس از مطالعه آن به عطاری مراجعه کرده و با داروهای گفته شده در کتاب مراجعه کند. (همان: ۱۳۳)

کتاب دانشنامه نوشته حکیم میسری اثری کهن در قرن چهارم در بحر هزج مسدس محذوف است که به معرفی بیماری ها، گیاهان دارویی، تقسیم بندی بیماری ها، مشخص کردن خاصیت و درجه گرمی و سردی داروها، بیان پرهیزات، آموزش روش مصرف دارو، داروسازی، اعمال یدای و درمان های غیرخوراکی و... پرداخته است.

کتاب دانشنامه میسری از جمله معدود کتاب هایی است که موضوعات علمی را به نظم درآورده است و از این جهت اهمیت فراوانی دارد. از جهت آموزش موضوعات پزشکی و بهداشتی با بهره گیری از وزن شعر و بیان آهنگین تأثیر فراوانی در آموزش این فن دارد. دانشنامه با توجه به تلفیق منابع علمی و دستورات اسلامی و آداب و رسوم کهن یکی از بهترین آثاری است که منعکس کننده سبک زندگی سالم و فرامین طبی و بهداشتی است. این اثر همچنین دارای ویژگی هایی هست که آن را از کتاب های همسوز از نظر موضوعی و سبکی ممتاز می گرداند، محتوا و آموزه های آن نیز در مقایسه با سایر مکاتب در اکثر موارد همسو بوده و در مواردی نیز دارای برتری است. با توجه به ویژگی های شعر تعلیمی، دانشنامه حکیم میسری را نیز می توان مصداق این نوع ادبیات دانست، دانشنامه ای که تمام اشعار آن تعلیمی بوده و علم شریفی چون طب را می آموزد و همچنین در کنار طب، به طور قابل توجهی به پند، نصیحت و موعظه پرداخته است.

این پژوهش درصدد است با روش توصیفی - تحلیلی اشعار کتاب دانشنامه را مورد بررسی قرار دهد و انواع روش های درمانی توصیه شده توسط حکیم میسری را شناسایی کند. میزان تجویز روش های درمانی خاص توسط حکیم، وامدار مکتب رازی و هم عصر ابوعلی سینا است.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. حکیم میسری و دانشنامه پزشکی

نام شاعر این دانشنامه میسری است و به احتمال بسیار این عنوان لقب وی بوده است. میسری اثر خویش را در سال ۳۷۰ هجری به اتمام رسانده و سن خویش را در آن زمان، چهل و شش بیان نموده است که با این حساب سال ولادت او ۳۲۴ هجری قمری می‌شود، از ابیات دانشنامه چنین برمی‌آید که میسری فردی حکیم و طبیب بوده و شاگردانی نیز داشته است و صرفاً فردی که مطالب طبی را به نظم درآورده باشد، نبوده است.

از برخی ابیات برداشت می‌شود (میسری، ۱۳۶۶، ش ۱۲۵۷) که میسری در این مسیر مشقت‌ها و رنج‌های فراوانی کشیده و خود در طب صاحب‌نظر بوده است.

معدود نوشته‌ها و مقالاتی که درباره میسری وجود دارد بیشترشان میسری را شیعه مذهب می‌دانند در حالی که مذهب او سنی بوده و فردی معتدل می‌باشد و علاوه بر پنج‌تن آل عبا بر دیگر امامان نیز درود فرستاده است. علت شیعه تلقی نمودن او، اکتفا نمودن به خواندن شعرهای آغازین دانشنامه میسری است که به مدح اهل بیت علیهم السلام پرداخته است. (همان، ش ۵۸-۶۰) اما او در پایان دانشنامه از خلفای ثلاثه به نیکی یاد می‌کند و امام علی (ع) را چهارمین خلیفه می‌پندارد. (همان، ش ۴۴۶۶) او دانشنامه‌اش را با یاد خدا و بیان صفات خدا می‌آغازد و شعرهای ۱ تا ۶۰ دانشنامه تماماً بیانگر اعتقاد صحیح و راسخ او به ذات خداوند است. در چند جای دانشنامه به سخنان پیامبر و امام علی (ع) استناد می‌کند و نگاه دینی و معنوی خویش را در رابطه با مرگ، پیری، شفا، درمان، اهمیت دین و طبابت و ... آشکارا بیان می‌کند.

میسری فردی معتقد به دین و دلسوز است و این مهم از جای جای دانشنامه برداشت می‌شود، از جمله در جایی با اینکه اعتقاد دارد خدا برای هر دردی دوايي قرار داده است اما آرزو می‌کند هیچ مسلمانی به طبیب و دارو نیازمند نگردد. (همان، ش ۴۴۵۴)

نام کتاب به اذعان خود میسری، «دانشنامه» است و به این مطلب در دو جای کتابش اشاره داشته است. (همان، ش ۹۵-۴۴۶۲)

۲-۲. روش‌های درمانی

در طب سنتی روش‌های گوناگونی برای درمان بیماری‌ها وجود دارد، این روش‌ها گاه خوراکی و گاهی نیز غیرخوراکی هستند، روش‌هایی چون حجامت، فصد، ماساژ، روغن‌مالی، رگ‌گیری، ضماد، شیاف، طلی و ... که با توجه به نوع و شدت بیماری و وضعیت بیمار و سایر شرایط تجویز می‌شود. میسری در دانشنامه خویش به اکثر روش‌های مرسوم در طب سنتی استناد کرده و آن‌ها را در درمان توصیه نموده است.

در انتهای دانشنامه نیز از برخی روش‌های درمانی را که آن‌ها را توصیه کرده نام می‌برد:

من این نامه بکام دل بگفتم	بسی علم اندرین نامه نهفتم
نشان دردهای گونه گونه	بگفتم من ترا چون و چگونه
علاج دردمندان نیز گفتم	به هر دردی علاجی چند جُستم
و نام دارو و هم طبع دارو	درین نامه بگفتم هر دو
طلی و شافهای تیز و مرهم	ضماد و نرمهای نیک محکم
سرشته چند گونه چند پخته	غذای دردمندان نیز گفته

(میسری، ۱۳۶۶، ش ۴۴۰۸ تا ۴۴۱۶)

گونه‌های درمانی که در دانشنامه مورد سفارش حکیم میسری قرار گرفته است بدین ترتیب است:

اسهال

مؤلف کشف اصطلاحات الفنون گوید:

اسهال، نزد پزشکان عبارت است از خروج مواد بدن از مجرای روده مستقیم زیاده از مقدار طبیعی و سبب آن به هر عضوی که رسیده باشد اسهال را بدان عضو نسبت دهند، مانند: اسهال روده‌ای، اسهال کبدی، اسهال معده‌ای، اسهال زهره‌ای، اسهال سپرزی، اسهال بدنی، و همچنین بر حسب اخلاط اسهال را هم به همان خلط منسوب دارند، مانند: اسهال دموی و اسهال صفراوی و امثال آن. (دهخدا، ۱۳۷۲: ذیل واژه اسهال)

دانشنامه مملو از این توصیه است اما میسری اسهال را دارای شرایطی می‌داند و آن را برای هر کس و در هر موقعیتی مناسب نمی‌داند.

و گر کس در تَنَشُّ عِلَّت ندارد	چنان به کو بدارو کم گراید
گرش اسهال فرمایی جفا بوذ	گرش نکبت رسد، زی تو خطا بوذ
بسی نکبه کند در تندرستی	و آرد تندرستی را به سستی

(میسری، ۱۳۶۶، ش ۳۲۰۳ و ۳۲۰۴)

انفیه

عطسه یکی از کیفیاتی است که گاهی اوقات بر بدن انسان عارض می‌شود، از منظر طب سنتی و اسلامی عطسه فواید فراوانی برای بدن و مخصوصاً برای سر و مغز دارد و موجب تخلیه اخلاط و رفع انسدادها می‌شود لذا توصیه شده است که به هنگام عطسه از آن جلوگیری نشود و مضرات فراوانی برای ممانعت از عطسه بیان شده است.

انفیه یک روش درمانی به شمار می‌رود که در آن برخی از داروهایی که به صورت پودر است توسط بینی استنشاق شده و در نتیجه به دنبال آن عطسه‌های فراوانی پدید می‌آید. این روش نیز در دانشنامه در مواردی توصیه شده است. به عنوان مثال دادن انفیه به فردی که سگته مغزی کرده است و در نتیجه به عطسه واداشتن او مفید دانسته شده است.

پس آنگه خربق و یک لخت کندش به بینی دَمَش تا باز آیدش هُش

(میسری، ۱۳۶۶، ش ۸۶۵)

یا برای بیرون آوردن جنین مرده در رحم توصیه به عطسه واداشتن زن باردار شده است.

و گر ماند برحم اندر، مشیمه	وگرنه کودکی در رحم مرده
عطاس افکن تو او را مرز کندش	چنان کن کش بسوزانی بسرکش

بی حس کردن

یکی از روش‌های درمانی یا مقدّمه درمان، بی‌حس کردن موضع است تا مریض بهتر بتواند درد یا آن اقدام درمانی را تحمّل نماید. میسری در بحث کشیدن دندان تحت عنوان فی قلع الاسنان، ترکیباتی را معرفی می‌کند که موجب بی‌حسی شده و دندان به راحتی از جایش کنده می‌شود.

کسی خواهد که آن دندان خورده	که درد او را همه سوراخ کرده
بز بیخش برکند بیرنج بسیار	نه صعبی باشد و نه رنج و آزار
کبیکج باید و قطران و پلپل	همه یکسان نباید کرد حاصل
ازین سوراخ دندان پر بیا کن	بجویی گر یکی باریک سوزن
وگرنه عاقرقرحا بیاور	قشور شبرم و زرنیخ اصفّر
قشور نوژ و از اصل کبر نیز	روا دار از نباشد جز ازین چیز
بباید سود این در سرکه خام	کسی کز درد دندان نیست آرام
بن دندانِ دَرَدَش نیش برزن	ازین دارو برو بر، بر پراکن
بروزی دو ازین دارو براندای	پس آنگه برکشش بی‌درد از جای

(همان، ش ۱۳۷۶-۱۳۸۶)

جراحی

منظور از جراحی در اینجا برش و اقدام عملی در داخل بدن انسان نیست بلکه مراد هر گونه ایجاد بریدگی جزئی و مداخلاتی از این قبیل است که با این توصیف حجامت و فصد هم به نوعی یک عمل جراحی محسوب می‌شود.

نکته بعد اینکه دانشنامه همان‌طور که بیان شد برای عموم مردم و نه برای متخصصین است و محدود توصیه‌های موجود در دانشنامه هم به اذعان میسری صرفاً بیان راه‌حل بوده و نه توصیه به اقدام فردی و انجام چنین اموری به متخصصین سپرده شده است.

و گر بهتر نگردد پلکِ چشمان	بریدنِ به، بدست اوستادان
----------------------------	--------------------------

(همان، ش ۹۹۲)

گر استادی بود کان را به نیشش	ببرد، به شود زو درد و ریشش
------------------------------	----------------------------

(همان، ش ۲۷۴۰)

و گر بهتر نگردد زین به آهن	علاجش کن بکنندن یا بریدن
----------------------------	--------------------------

(همان، ش ۱۲۷۰)

برای رفع بیماری‌های چشم علاوه بر تدابیر درمانی خوراکی و غیره یکی از روش‌های درمان، انداختن قطره در چشم است تا مایع دارویی مستقیماً و بالفور اثر درمانی خویش را بگذارد.

چکاندن شیر برای درد و سرخ شدن چشم همیشه شیر در چشمش همی دوش
(همان، ش ۹۴۵)

لعاب تار عنکبوت برای جراحی چشم

لعاب کرتنه باید ز کتان بچشمش در چکان هر بامدادان
(همان، ش ۹۶۰)

خون تاج خروس برای زخم چشم ز خون خوچکی نیک اندرو ریز
(همان، ش ۹۷۳)

حجامت

حجامت یکی از سنت‌های پیامبر و ائمه معصومین^(ع) بوده است (حرعاملی، ۱۴۱۶، ج ۲۵: ۲۴؛ مجلسی، ۱۴۰۹، ج ۱۸: ۳۲۶) و یکی از روش‌های مهم درمانی در طب قدیم نیز است (سیدنظری، ۱۳۹۸: ۲۱۴) که بر اساس مستندات قدمتی پنج‌هزارساله دارد. (روزبهرانی و همکاران، ۱۳۷۸: ۱۲۳)

حجامت، بادکش کردن و خون گرفتن از بدن از طریق مکیدن به وسیله شاخ و تیغ زدن بر محل مکیده شده (فرهنگ معین، ۱۳۸۶: ذیل واژه حجامت) است. امروزه دستگاه‌ها، لیوان، تیغ و مواردی بسیاری جهت تسهیل در این روش ساخته شده است. حجامت مواضع گوناگونی در بدن دارد و با توجه به نوع بیماری و عضو درگیر محل و نوع حجامت متفاوت می‌شود.

این روش درمانی در دانشنامه هم سفارش شده است و میسری بیش از چهل بار از حجامت و ملزوماتش یاد می‌کند. میسری در ذیل عنوان تدبیر حجامت کردن، از فواید حجامت کردن که دور شدن خستگی از تن، از بین بردن اخلاط سوء از بدن، رفع سردرد، بیماری‌های چشم و سر، بیماری‌های دندان، تقویت قلب، تقویت معده، سلامتی رحم و کلیه، بیماری‌های زنانه و غیره است نام می‌برد و از برخی مواضع حجامت همچون سر، حجامت نقره و پس گردن، حجامت عام و میان دو کتف، ساق پا و غیره یاد می‌کند.

حجامت از میان گوشت و پوست	برون آرد همه خونی که در اوست
حجامت امتلا از تن کند کم	بیارد از تن مردم همه غم
بنقره بر، حجامت درد سر را	نکو باشد و هم درد جگر را
برون آرد ز سر درد نهانی	سبک گرداند از سر، او گرانی
چو بر گردن کند مردم حجامت	ز درد چشم و سر یابد سلامت
و دردی گر بود بر اصل دندان	بدان کان درد هم بهتر شود زان
چو بر میان و کتف بر کار کردی	دل از جستن تو بی آزار کردی
بیارد از دل و معده همه خون	و آرد امتلا از سر به بیرون
بساق پای بر کردن حجامت	ز رحم و کلک او یابد سلامت
مثانه نیز صافی دارد از خون	و حیض بسته را آرد به بیرون

و تن را پاك دارد از بناور مگر زان زود گردد مرد لاغر

(میسری، ۱۳۶۶، ش ۳۱۵۲-۳۱۶۲)

حقنه

فرو بردن داروی مایع از راه مقعد تا روده یا معده را حقنه یا تنقیه گویند که خواص درمانی متعددی دارد. حقنه مواد جمع شده در درون روده‌ها را لنت داده و خارج می‌کند، با حقنه مواد از بالا به سمت پایین جذب می‌شود. (سیدنظری، ۱۳۹۸: ۲۰۹) حکیم میسری با اینکه این روش را ذکر کرده است اما اذعان می‌کند که این روش مورد توجه او نیست.

و گر بهتر نگرده حُقنه باید	که این علّت بحقنه به گشاید
مگر من حقنه را نسخه نکردم	در این نامه بدو حيله نکردم
ز کتبِ اوستادان باز جویش	پس آنکه دردمندان را بگویش
و گر حقنه نسازد کس، به آید	اگرچه دردها را هم گشاید

(میسری، ۱۳۶۶، ش ۸۷۰-۸۷۳)

حمام کردن

استحمام عملی پسندیده و جزو عادات زندگی محسوب می‌شود اما برخی از مواقع دفعات و کیفیت حمام به عنوان درمان نیز تجویز می‌شود مخصوصاً اینکه حمام‌های قدیم و روش استحمام در گذشته دارای خاصیت درمانی بوده و موجب دفع بیماری‌ها می‌شد. میسری برای یکی از بیماری‌های چشم به استحمام روزانه و ناشتا توصیه می‌کند.

به گرماوه شدن برریق هر روز

علاجی نیک باشد این بیاموز

(همان، ۱۰۳۸)

برای بیماری سل نیز به این صورت توصیه به حمام می‌کند.

به گرماوه شدن ویرا شفا دان

و این گرماوه اش پیش از غذا دان

(همان، ۱۶۲۹)

داغ کردن

داغ کردن یا داغ گذاشتن روشی است که در آن آهن داغ یا گداخته را برای درمان بر بدن می‌گذارند، این روش نیز در چند جای دانشنامه توصیه شده است.

و گر داغش کند گو سوزنی جوي	که باشد آن سرش باریک چون موي
سر سوزن بآتش گرم باید	بدو بر پلک داغ نرم باید

(همان، ش ۹۹۳)

علاجش داغ کردن بهتر آید

و گرنه هرزمانی میفزاید

(همان، ش ۱۱۵۳)

و گر بهتر نگردد آهن گرم بدو برنه شود آن درد وي نرم
(همان، ش ۱۳۷۵)

دود کردن

سوزاندن گیاهان و داروهای خاص و رساندن دود آن به موضع زخم یا تنفس آن موجب رفع بیماری مورد نظر می‌شود که میسری این روش را نیز در دانشنامه به کار برده است. دود اسپند برای جلوگیری از بارداری:

باصِلِ حرمِلش ده فرج را دود گَرَش بود آب زو مر مرد را زود
(همان، ش ۲۴۶۶)

در موارد متعددی هم از دود چیزهای مختلف جهت دور نمودن جانورهای موذی یاد می‌کند به عنوان مثال دود اسپند برای دور کردن مار (همان، ش ۳۶۷۲)، دود کاه برای دور ساختن پشه (همان، ش ۳۶۹۴) و دود زاج برای فراری دادن موش (همان، ش ۳۷۰۱) کاربرد دارد.

رایحه درمانی

بو هم می‌تواند تأثیرات درمانی داشته باشد، بوهایی که موجب تسکین روح و آرامش و برخی نیز موجب آزرده‌گی و هیجان می‌شوند. میسری در درمان به بوها نیز توجه داشته و به بویانیدن چیزهای مختلف به بیمار توصیه نموده است.

الف) برای کسی که سکنه مغزی نموده است می‌گوید:

بین بویانش مشک و گر ریاحین سداب ترّ باید نزد بالین
(همان، ش ۸۶۶)

ب) برای کسی که صرع دارد:

سداب ترّ را دایم به هرحال بینبویانش و در بینی همی مال
وگرنه غالیه گر مشک و عنبر به بینی باز کن اندای بر سر
(همان، ش ۸۹۲ و ۸۹۳)

زالو درمانی

زالو کرمی کوچک است که در نهرها یافت می‌شود و اقسام گوناگونی دارد و برخی از آن‌ها خاصیت درمانی دارند و به بدن انسان چسبیده و خون می‌مکند. (دهخدا، ۱۳۷۲: ذیل واژه زالو) این حیوان علاوه بر مکیدن خون‌های کثیف انسان، ماده‌ای دارویی را نیز به بدن تزریق می‌کند که موجب گشادی عروق می‌شود. این روش درمانی نیز مورد توجه میسری بوده و فواید متعددی برای آن برمی‌شمارد.

زرو را گر تو بر دردی نشانی بر آهنجد ازو خون نهانی
بریون را و شیرینج را پاک کند از خون مرده زود ناباک
(میسری، ۱۳۶۶، ش ۳۱۶۳-۳۱۷۴)

سرمه کشیدن

برای بیماری‌های گوناگون چشم، انواع و اقسام سرمه‌ها در دانشنامه توصیه شده است. جهت روپیدن موهای مژه این سرمه توصیه شده است.

پس آنگه از پیاز آبش برون آر	و میل اندر زنش بر چشم بگذار
بر آن میل آنگهی دارو پراکن	بپلک چشم وی دارو برون زن
بیک هفته ازین داروش هر روز	بچشم اندر کشی آیدت پیروز

(همان، ش ۱۰۰۰-۱۰۰۲)

سقوط

به حالتی می‌گویند که در آن دواپی که سیال است در سوراخ‌های بینی بیمار چکانده می‌شود تا آن دوا به سر و مغز یا حلق و چشم برسد و تأثیرات درمانی خود را بگذارد.

پس از بادام شیرین گیر روغن	یکی قطره ازو در بینی افکن
----------------------------	---------------------------

(همان، ش ۸۰۱)

و گر زین دارو آمیزی بروغن	وزان روغن همی در بینی افکن
---------------------------	----------------------------

(همان، ش ۸۲۶)

شیاف

داروی جامدی است که از منافذ مختلف بدن مورد استفاده قرار می‌گیرد، شیاف بیشتر از راه مقعدی و در برخی موارد از طریق واژن مورد استفاده قرار می‌گیرد.

الف) رفع ضعف جنسی

تو از حلتیث و جندبیسْتَرُ جوی	و جزوی نیز عاقرحای با اوی
به آبِ شکرِ سرخش عجین کن	و هر شب گو همه شافه ازین کن

(همان، ش ۲۳۸۳)

ب) رفع تورم رحم زن

ز پیهِ بط و از بویِ جهودان	ز میعه گو ضمادی ساز آسان
ازین شافه کند در رحم گیرد	پس اندر آبِ بابونه نشیند

(همان، ش ۲۵۷۰)

ضماد

همان‌گونه که بیان شد ضماد همانند طلا است و فقط داروی آن بسان مرهم بوده و غلیظ‌تر می‌باشد، این روش نیز بسیار مورد سفارش میسری قرار گرفته است من جمله برای درد معده این ضماد را پیشنهاد می‌کند.

ضمادی کن ز سعد و ورد و سنبل	بنفشه نیز لختی اندرو هل
-----------------------------	-------------------------

(همان، ش ۱۸۸۰)

طلا کردن

طلی یا طلا، اصطلاحاً هر دارویی که رقیق باشد و بر اندام بمالند طلا کردن گویند (دهخدا، ۱۳۷۲: ذیل واژه طلا)، فرق آن با مالش مرسوم این است که در مالش عادتاً ماساژ به قدری باید انجام پذیرد تا روغن جذب شود یا مالش به همراه مشت و مال بوده و هدف آن رهاسازی و نرم نمودن اندام و عضلات است اما در طلا داروی مایع بر موضع قرار داده می شود و مقداری مالش صورت می گیرد همچون قرار دادن حنا یا واجبی بر بدن، همچنین فرق طلا نمودن با ضماد در این است که دارو در ضماد غلیظ بوده و در موضع قرار داده می شود و مالشی در کار نمی باشد. این روش نیز یکی از روش های بسیار توصیه شده میسری است که نمونه های فراوانی در دانشنامه دارد.

علاجش موي، پاك از سر ستردن طلّی کردن برو بر دهنِ پیغن
(میسری، ۱۳۶۶، ش ۸۶۸)

ز قاقایا درو کن، زان طلّی کن ابر دردش طلا را زین دوا کن
(همان، ش ۲۳۱۵)
و گرنه گو طلا کن بر زهارش ازین دارو که گویم گو بیارش
(همان، ش ۲۳۸۵)

غذا درمانی

یکی از پارامترهای مهم در درمان مشخص کردن برنامه غذایی است، میسری در برخی از بیماری ها در کنار بیان نسخه های درمانی، غذایی که بیمار باید مصرف کند را نیز مشخص می کند، طعمی که هم جنبه درمانی دارد و هم جنبه غذایی.

طعامش زرده خایه به آید و گرنه گوشت آبه هم بشاید
(همان، ش ۸۰۷)
طعامش برگ اسفناخ پخته به سمن گاو روزی بر گذشته
(همان، ش ۸۵۱)
طعامش مغز مرغ و آب کشکاب دگرگو سوي آب نار بشتاب
(همان، ش ۳۵۲۸)
طعام، آب نخود گر ماش باید مر آن کس را بتن قوّت فزاید
(همان، ش ۳۵۳۳)

در انتهای دانشنامه میسری کنار اشاره به داروهای مختلف به غذا درمانی هم اشاره می کند و آن را یکی از تجاويز مهم خویش قلمداد می کند:

سرشته چند گونه چند پخته غذای دردمندان نیز گفته
(همان، ش ۴۴۱۶)

غرغره کردن و دهانشویه

اصطلاحاً چرخاندن آب یا ماده سیال در دهان و گلو و بیرون انداختن آن را غرغره گویند که موجب می شود آن دارویی که به صورت مایع هست به تمامی دیواره های دهان و گلو برسد.

ز آب توت او را غرغره ساز و نوشادر بدو در نیز بگداز
گر از کشنیز تر، آبی برون آر به آبش غرغره فرمائی بسیار
(همان، ش ۱۵۲۵)
دگر گوخل و ملح اندر دهان گیر بجو، زین غرغره کن زود بپذیر
(همان، ش ۱۵۰۷)

فصد

فصد باز کردن منفذی کوچک در دیواره رگ به وسیله نیشتر است که باعث خروج اخلاط فاسد بدن با خروج خون می شود. (سیدنظری، ۱۳۹۸، ۲۱۲) فصد یک اقدام درمانی مخاطره آمیز است و می بایست برای افراد خاص و تحت شرایط خاصی انجام پذیرد و تکرار و افراط در این عمل به نفع بدن نبوده و موجب تحلیل رفتن قوای بدن می شود.

میسری در مورد کسی که از بلندی سقوط کرده و سرش آسیب دیده توصیه اکید به فصد می کند.

ز قیفالش بگو تا رگ گشاید
(میسری، ۱۳۶۶، ش ۳۵۱۹)

سپس می گوید اگر حال آن فرد از نظر عقلی دگرگون بود می بایست مجدد رگ قیفالش زده شود و خون بسیار خارج گردد.
گر او را عقل از جایش بگردد ورم در مغز او میکار بندد
علاجش آنکه از قیفال بسیار برون آرد بسی خون او دگر بار
(همان، ش ۳۵۲۱ و ۳۵۲۲)

اگر سینه، پشت و روی آن فرد نیز در رنج و اذیت است توصیه می کند تا رگ باسلیقش زده شود.

گرش آزار بر پشتست و بربر و گر بر سینه یا جای فزونتر
یکی از باسلیقش خون گشادی به آید پیش از آن تا دارو دادی
(همان، ش ۳۵۲۹)

علت این امر آن است که با ضربه به سر لخته هایی ایجاد شده و موجب انسداد در رگ ها و مویرگ ها می شود و قدرت بینایی و هوشیاری را تحت تأثیر قرار می دهد، با فصد کردن این لخته ها از بدن خارج شده و تا حد بسیاری خطر رفع می شود، لذا طب سنتی برای فردی که به علتی سکتة مغزی کرده است توصیه به حجامت یا زالو درمانی فوری می کند.

این روش درمانی به کثرت توسط میسری در دانشنامه توصیه شده است و می توان گفت میسری در توصیه به این روش افراط نموده است چرا که در اکثر بیماری ها و مشکلات، انجام فصد یکی از توصیه های ناگزیر اوست.

قی و استفراغ به حالتی می‌گویند که مواد غذایی داخل معده یا مواد مترشح معده و أحياناً دیگر قسمت‌های لوله گوارش و یا غدد منضم به لوله گوارش از دهان با حالت تهوع خارج شود. (فرهنگ معین، ۱۳۸۶: ذیل واژه قی) هدف آن اخراج فضولات کبد و معده است. (سیدنظری، ۱۳۹۸: ۲۱۰) البته تصوّر این است که این حالت یک پدیده غیر ارادی بوده و جنبه درمانی نیز ندارد اما در طب سنتی قی کردن به عمد و در مواردی هم قی‌های غیرارادی دارای خاصیت درمانی بوده و موجب می‌شود خلط زائد و ناسالم موجود در معده به همراه مواد غذایی و دارویی به بیرون هدایت شوند.

نخستین چیز، قی فرمای او را پس آنگه داروی آرای او را
(میسری، ۱۳۶۶، ش ۳۸۲۲)

از آن قی باید افکندنش بسیار مگر قی به کند آن حال بیمار
که قی افکند باری سه چهارا ببايد نیز زین دارو بکارا
(همان، ش ۳۷۶۲ و ۳۷۶۳)

کشیدن دندان

در رابطه با دندان و بیماری‌های آن توصیه‌های فراوانی در دانشنامه شده و از کشیدن دندان به عنوان یکی از راه‌حل‌های نهایی برای مشکلات دندان یاد می‌شود.

و گر دندان دردش خورده یابی نگر زو هیچگونه بر نتابی
ازین تریاک در سوراخش آکن وگرنه حيله کن از بیخ برکن
بروزي دو ازین دارو براندای پس آنگه برکشش بیدرد از جای
وگرنه اصل هلیون اندرو گیر برآرد ار ببند [ند] ش به زنجیر

(همان، ش ۱۳۸۶ و ۱۳۸۷)

ماساژ و مالش

ماساژ و مالش یکی از مهم‌ترین روش‌های درمانی در همه عصرها بوده است و همه مکاتب درمانی به آن توجه خاصی نموده‌اند، ماساژ و روغن‌مالی موجب تحرّک لندام‌های بدن و جریان پیدا کردن خون و رفع درد و گرفتگی و انسدادها می‌شود و روح تازه‌ای را در بدن انسان می‌دمد.

الف) ماساژ پشت و شکم با روغن برای زنی که با سختی زایمان مواجه است:

بروغن پشت و اشکم را بمالد مرین را روغن خیری به آید

(همان، ش ۲۶۵۳)

ب) ماساژ دست، پا، گردن، پشت و کتف برای رفع تب

کسی کز خلطِ خام او را تب آید و گاهی تبش روز و گه شب آید
علاجش آنک دست و پای و گردن و پشت و کتف مالد باهمه تن
(همان، ش ۴۱۹۵)

ج) رفع خستگی کار سخت و سفر

کسی کز کار صعب و دور رفتن بماند ماندگی گیرد همه تن
بگرم‌اوه درون بایذش روغن که او مالد بروغن می همه تن

(همان، ش ۳۳۶۵ و ۳۳۶۷)

د) مالش عسل، نمک، پیه مرغ بر زبان، دهان و لثه کودکی که دندان‌هایش دیر می‌روید. (همان، ش ۲۶۷۱-۲۶۷۵)

مسواک زدن

مسواک زدن امری مرسوم است و شاید جای تعجب باشد که چرا یک فعل روزمره به عنوان یک روش درمانی ذکر می‌شود، سبب آن این است که نوع مسواک زدن و جنس مسواک و ماده‌ای که با آن مسواک زده می‌شود به عنوان یک روش درمانی در دانشنامه معرفی شده و برای برخی از بیماری‌ها توصیه شده است.

بگو مسواک جوي و کار فرماي پس از مسواک گو از کاسنی خای

(همان، ش ۳۳۰۴)

در بیت فوق مسواک با چوب کاسنی برای درمان لعاب دهن مفید دانسته شده است.

کسی کش اصل دندان زرد باشد نه خورده باشد و نه درد باشد
کف دریا و ملح اندرانی سفال سوده و شب یمانی
شخار نیک بازو نرم سوده ازین هر روزي زي دندان نموده
بدندان بر، بمسواکش همی مال رهد از درد دندان او همه سال

(همان، ش ۱۴۰۶-۱۴۰۹)

در این ابیات نیز مسواک زدن با کف دریا و نمک موجب رفع زردی دندان دانسته شده است.

ملین

فرق ملین با مسهل در این است که در مسهل بیرون‌روی به کثرت و بیش از مقدار معمول صورت می‌پذیرد اما داروهای ملین عمدتاً برای نرم‌کنندگی و رفع یبوست و گرفتگی‌ها به کار می‌رود و هدف آن به کار انداختن قوه هاضمه و دافعه است.

طبیعت نرم دازش به آب آلو بمغز لکور و خرمای هندو

(همان، ش ۱۵۲۷)

نشستن در آب یا آبزن

یکی از روش‌های درمانی مرسوم که بیشتر برای درمان بیماری‌های ناحیه جنسی کاربرد دارد آبزن یا نشستن در آبی است که حاوی گیاه و داروی خاصی است که آن آب موجب گندزدایی، رفع عفونت و رسیدن دارو به عمق منافذ می‌شود. میسری در مواردی این روش را تجویز نموده است.

الف) نشستن در آب برای زنی که در زایمان با مشکل مواجه است:

بفرمایش نشستن به آب زن در و گر یارد بگرم‌اوه شدن در

(همان، ش ۲۶۵۲)

ب) نشستن در آب بابونه برای زنی که رحمش متورم گشته است:

ز پیه بط و از بوی جهودان
ازین شافه کند در رحم گیرد
ز میعه گوضمادی ساز آسان
پس اندر آب بابونه نشیند

(همان، ش ۲۵۷۰ و ۲۵۷۱)

ج) رفع خارش بدن بر اثر مصرف تریاک

گرش کمتر نگردهد خارش تن به آب گرم در، باید نشستن

(همان، ش ۳۸۰۲)

نتیجه‌گیری

کتاب دانشنامه میسری از جمله معدود کتاب‌هایی است که موضوعات علمی را به نظم درآورده است و از این جهت اهمیت فراوانی دارد. از جهت آموزش موضوعات پزشکی و بهداشتی با بهره‌گیری از وزن شعر و بیان آهنگین تأثیر فراوانی در آموزش این فن دارد. دانشنامه با توجه به تلفیق منابع علمی و دستورات اسلامی و آداب و رسوم کهن یکی از بهترین آثار است که منعکس‌کننده سبک زندگی سالم و فرامین طبی و بهداشتی است. این اثر را می‌توان در شمار ادبیات تعلیمی دانست، زیرا تمام اشعار آن تعلیمی است و علم شریفی چون طب را آموزش می‌دهد و همچنین در کنار طب، به‌طور قابل توجهی به پند، نصیحت و موعظه پرداخته است.

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته در اشعار دانشنامه حکیم میسری می‌توان گفت که وی به روش‌های متنوع درمانی مرسوم در عصر خویش پایبند بوده است و روش‌هایی همچون حجامت، فصد، طلی، اسهال، قی را بیشتر مورد توجه قرار داده است و روشی همچون حقنه را تنها از روی ناچاری توصیه نموده و آنرا شایسته نمی‌داند. اکثر روش‌های میسری همچون بی‌حس کردن، حجامت، رایحه درمانی، غذا درمانی، زالو، ضماد و ماساژ امروزه توسط طب رایج مورد استفاده قرار می‌گیرد و لازم است سایر روش‌ها همچون سرمه کشیدن، آبن، فصد، انفیه نیز مورد بررسی قرار گرفته و به صورت کاربردی مورد استفاده قرار گیرد.

لازم است با مقایسه تطبیقی بین روش‌های توصیه شده و مغفول مانده توسط میسری و دیگر حکما و مکاتب طبی مشخص شود چه روش‌هایی می‌تواند مورد بررسی و استفاده قرار گیرد.

منابع

- ابو علی سینا (۱۳۸۰)، *الارجوزه فی الطب*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- براون، ادوارد (۱۳۵۷)، *طب در دوره صفویه*، تهران: دانشگاه تهران.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ه.ق)، *وسائل الشیعة*، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۲)، *لغت نامه دهخدا*، تهران: روزنه.
- رمزجو، حسین (۱۳۷۴)، *انواع ادبی، چ سوم، مشهد: آستان قدس.*
- روzbهانی، مهدی و همکاران (۱۳۷۸)، *مروری بر تاریخ و مبانی طب سنتی ایران و اسلام*، تهران: ملائک.
- سید نظری، سید محمد علی (۱۳۹۸)، *مبانی طب سنتی، چاپ دوم*، تهران: عهد مانا.
- عمید، حسن (۱۳۹۳)، *فرهنگ عمید، چ سی و هشت*، تهران: امیرکبیر.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۹ه.ق)، *بحارالانوار*، بیروت: مؤسسه الوفاء.
- معین، محمد (۱۳۸۶)، *فرهنگ فارسی (معین)*، تهران: انتشارات زرین.
- میسری (۱۳۶۶)، *دانشنامه در علم پزشکی، تحقیق برات زنجانی*، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل.
- یلمه‌ها، احمد رضا (۱۳۹۵)، «*بررسی خاستگاه ادبیات تعلیمی منظوم و سیر تطور و تحول آن در ایران، پژوهشنامه ادبیات تعلیمی*، دوره ۸، ش ۲۹.